जपस्यावश्यकत्वम् "त्राह्मादेरनुरोधेन यदि जाप्यं त्यजेन्नरः। स भवेद्देवताद्रोही पितॄन् सप्त नयत्यधः" इति सनत्कुमारीयवचनादिति केचित्। वस्तुतस्तु आरब्ध पुरश्चरणविषयमिदम्। तथा हि "आरब्धे पुरश्चरणे यदि ग्रहो भवेत् तदा। त्राह्मादेरनुरोधेन जपं नैव त्यजेत् नरः"। एवं रात्रावपि पुरश्चरणे बोद्धव्यम् इति सर्वसमञ्जसम्। नारदतन्त्रे "रोहिणी त्रवणार्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम्। पुष्या शतभिषा हस्ता पुरश्चरणकर्मणि। पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा। त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकर्मणि। शनौ चैकेषु पाठे तन्त्रदामनपर्वणि। पुरश्चर्यां प्रकुर्वीत मासार्धादीन् न शोधयेत्"। योगिनीहृदये "कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्धोमादिकन्ततः। अथ वा तद्दशांशेन होमादींश्च समाचरेत्" तथा "अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकञ्चरेत्। बदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् त्राह्मणभोजनम्। ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्। एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति। दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे। स याति परमेशानि! नरकानेकविंशतिम्"। यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपर तथा च "जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते" तथापि यत्रघाटौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्रम् "सूर्योदयं समारभ्य यावत् सूर्योदयान्तरम्" इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात्। तर्हि कथं यत्रघ पुरश्चरणे होमादिरिति चेत्। वचनादेव ज्ञायते न च पुरश्चरणस्य पुष्पाङ्गत्वात् सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम्। यत्रघ पुनस्तदिधानमनर्थकं स्यात्। किञ्च यत्रघ होमादिनियमान् नान्यत्र होमादिः। यत्रघपुरश्चरणे होमादिविधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरणतुल्यताबोधनाय। अतएव यत्रघ पञ्चाङ्गस्वरूपपुरश्चरणकर्ता तत्प्रयोगे ऽप्यधिकार इति प्रकटीकृतम्। तदकरणे पुनः केवलजपमात्रपुरश्चरणे नाधिकार इति सर्वसम्मतम्। पुरश्चरणकालस्तु वाराहीतन्त्रे "चैत्रे मासथ वा कुर्यात् शुभर्क्षे गुरुवासरात्। द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु भाद्रे मासि तिथौ। आरभेदमलायां वै पुरश्चर्यां विशुद्धये"। इदन्तु बोधालयिप्रयम्। वैशम्पायनसंहितायाम् "चन्द्रताराद्यनुकूले च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि। आरभेन्मकरादौ च सूर्ये विष्णौ जपेच्च च। चन्द्रताराद्यनुकूले च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि। आरभेन्मकरादौ च हरौ सूर्ये न आरभेत्"। प्रतिप्रसवो रुद्रयामले "कार्त्तिकाश्विनवैशाखमासेऽथ मार्गशीर्षके। कार्त्तिके आश्विने दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते। रवौ गुरौ स्थिते सौमे वर्जयेत् बुधवासरे। चन्द्रताराद्यनुकूले च पुरश्चरणकर्म तत्। यत्रघ च यत्रातीर्थे न कालमवधारयेत्"। यत्रास्ते यत्रोदये च दीक्षा पुरश्चरणयोर्निषेधमाह तन्त्रान्तरे "यत्रोऽस्ते क्षुद्दिते नैव दीक्षां कुर्याच्छिवं प्रिये!। ऋते मासोऽभवेदाशु क्षाद्युः स्त्रीसुतसम्पदाम्"। ऋण्। पुरश्चर्याऽस्य स्त्री। [तिका०।

पुरश्छद पु०पुरश्छादयति छदि णच् हुमच। (धतु) दृष्टभेदे

पुरस् अव्य० प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तेः पूर्वशब्दात् दिग्देशकालवाचकात् असि पुर् आदेशः। १पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन् २काले ३देशे च। तथा च पूर्वा दिक् पुरः कालो देशो वा तथा पूर्वस्या दिश आगच्छति पूर्वस्मादागच्छति पूर्वस्यां दिशि वर्त्तते पुरो वर्त्तते एवं देशे काले च। ४अग्रत इत्यर्थे अमरः। "पुरोऽव्ययम्" पा० अस्य च समर्थेन सह समासः लक्ष्योगे भूयस्त्वतियोगे च अग्रतदर्थभावात् पुरस्कृत्य पुरोभूय पुरोगत्येति प्रयोगः।

पुरसंस्कार प० ६त०। नष्टदुर्गस्य संस्कारे शास्त्र०।

पुरस्कार पु० पुरस्+कृ-भावे घञ्। १पूजने २अग्रिमपदे ३अभिशापे तेजयतः करणे ५स्वीकारे ६वेशे च। पुरस्+कृ-भावे घ। पुरस्क्रिया तथार्थे पुरस्करणे च स्त्री।

पुरस्कृत त्रि० पुरस्+कृ-क्त। १पूजिते २अग्रिमे ३करिगृहीते ४अग्रतः कृते च मेदि०। ५स्वीकृते ६शिष्ये च हेमच०।

पुरस्तात् अव्य०दिग्देशकालपरात् पूर्वशब्दात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस्ताति पुर् आदेशः। दिग्देशकालवृत्तौ प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ पूर्वशब्दार्थे, इरोपह स्वदाहरणम् बोध्यम्

पुरहन् पु० पुरं त्रिपुरं हन्ति ज हन-मूले क्विप्। १महादेवे शत्रुपुराणां हन्तरि २विष्णौ च भाग० ७।१०।६८ तत्र महादेवे स्वयन्त्राः संक्रमणात् त्रिपुरनाशकत्वम् तत्कथा तत्र अध्याये द्रष्टव्या।

पुरा अव्य०पुर-का। १अविच्छेदेन क्रियाकरणे २पुराणे ३अतीते ४भाविनि ५निकटे पुराणे च अमरः। पुर+अ टाप्। ७पूर्वस्यां दिशि ८युगन्धिद्रव्यभेदे च स्त्री०राजनि० "पुरा तिक्ता कटुः शीता कषायकफपित्तहृत्। पित्तज्वरास्रविषदाहमूर्च्छाहृत्पापहा" तद्गुणाः ततोक्ताः ९मीरो क्ष्म० शब्दरत्ना०।